

Bożena Hrynkiewicz-Adamskich
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

O uwarunkowaniach procesu kształtowania się i stabilizacji rosyjskich nazwisk

Studiów omawiających rosyjskie nazwiska jest wiele¹. Za najpełniejsze ich opracowanie uznaje się monografię Borisa Unbegauna *Russian Surnames* (Oksford 1972)². Także zasób nazwisk używanych w Rosji przedstawiono w licznych słownikach onomastycznych³. Wciąż jednak wiele szczegółowych kwestii dotyczących genezy nazwisk reprezentantów różnych warstw społeczeństwa rosyjskiego nie zostało wyczerpująco wyjaśnionych. Cel niniejszego artykułu stanowi wskazanie czynników nazwiskotwórczych w antroponimii staroruskiej oraz ekstralingwistycznych przyczyn utrwalania się nazwisk Rosjan.

W myśl współczesnych definicji terminem nazwisko określa się osobową nazwę własną, do której konstytutywnych cech należą:

¹ В.К. Чичагов, *Из истории русских имен, отчеств и фамилий (Вопросы русской исторической ономастики XV–XVII вв.)*, Москва 1959; О.Н. Трубачев, *Из материалов для этимологического словаря фамилий в России (русские фамилии и фамилии, бытующие в России)*, „Этимология” 1966 (1968), s. 3–53; Г.Я. Сими́на, *Из истории русских фамилий. Пинежские фамилии*, w: *Этнография имен. Сборник статей*, ред. В.А. Никонов, Г.Г. Стратанович, Москва 1971, s. 111–115; В.А. Никонов, *Северные фамилии*, „Этимология” 1978 (1980), s. 134–152; Н.А. Баскаков, *Русские фамилии тюркского происхождения*, Москва 1979; В.А. Никонов, *География фамилий*, Москва 1988; А.Ф. Журавлев, *К статистике русских фамилий. I*, „Вопросы ономастики” 2005, 2, s. 126–146.

² Praca ta została przełożona na język rosyjski – Б.О. Унбегаун, *Русские фамилии*, перевод с английского Б.А. Успенский, Москва 1989.

³ Ю.А. Федосюк, *Русские фамилии. Популярный этимологический словарь*, Москва 1972; В.А. Никонов, *Словарь русских фамилий*, Москва 1993; Ю.И. Чайкина, *Вологодские фамилии. Словарь*, Вологда 1995; А.Г. Мосин, *Словарь уральских фамилий*, Екатеринбург 2000; И.М. Ганжина, *Словарь современных русских фамилий*, Москва 2001; Н.Н. Парфенова, *Словарь русских фамилий конца XVI–XVIII вв. (по архивным источникам Зауралья)*, Москва 2005; Е.Н. Полякова, *Словарь пермских фамилий*, Пермь 2005.

- 1) „rodzinnosc” (rozumiana jako wskazywanie na przynależność osoby do danego rodu),
- 2) dziedziczność (przechodzenie z ojca na dzieci),
- 3) formalna stabilność i oficjalność (w obecnym rosyjskim systemie antroponimicznym nazwisko stanowi zasadniczą nazwę osoby)⁴.

W dalszej części podjęta zostanie próba prześledzenia przebiegu procesów kształtowania się rosyjskich nazw osobowych o wspomnianych właściwościach.

1. Czynniki nazwiskotwórcze w antroponimii staroruskiej

1.1. Rodzinny charakter nazw odojcowskich

1.1.1. Pierwszymi rodzinnymi nazwami osobowymi Rusinów były patronimika. Formy tego typu tworzone z wykorzystaniem imienia ojca jako podstawy słowotwórczej. Zagadnienie dróg rozwoju wyrazów o podobnej strukturze i wykładników patronimiczności ma bogatą literaturę naukową⁵ i nie będzie tutaj szerzej omawiane. Odnotować wszakże należy, że najdawniejsze zapisy nazw odojcowskich zawierają teksty rusko-bizantyjskich umów handlowych z 945 roku. Wymienieni w nich zostali posłowie ruskiego księcia Igora. Twierdzenie, że początkowo patronimików używano jedynie w określeniach przedstawicieli elity wczesnoruskiej, nie jest kwestionowane. W późniejszych wiekach następowało ich stopniowe i powolne upowszechnianie się, przy czym proces ten zachodził z różnym natężeniem w zależności od warstwy społecznej. Do XIII wieku włącznie patronimika były jednak stosunkowo rzadkie.

⁴ Н.В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва 1978, s. 155–156. Według polskich badaczy obecnie do takich cech należą jeszcze: obowiązkowość i powszechność posiadania nazwiska oraz jego niezmienna forma (nazwisko może być zmienione tylko na drodze urzędowej); J. Bubak, *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków 1986, s. 27; K. Rymut, *Nazwiska*, w: *Polskie nazwy własne*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków 1998, s. 143.

⁵ В.К. Чичагов, op.cit., s. 39–63; А.Н. Мирославская, *К истории развития русских имен (Система наименования по имени главы семьи)*, „Ученые записки Башкирского государственного университета” 1961, 8, s. 167–193; H. Milejkowska, *Patronimica wschodniosłowiańskie w XI–XV w.*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1967, 25, s. 177–192; T. Skulina, *Staroruskie imiennictwo osobowe*, II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 78–107; L. Moszyński, *Czy sufiks *-itjo pełnił w okresie prasłowiańskim funkcję patronimiczną*, „Onomastica” 1982, 27, s. 5–21; K. Rymut, *Старые патронимические образования в славянских языках*, „Zeitschrift für Slawistik” 1985, 30, s. 805–808; M. Wójtowicz, *Древнерусская антропонимия XIV–XV вв. Северо-Восточная Русь*, Poznań 1986, s. 126–140; J. Sosnowski, *O patronimikach chłopskich w imiennictwie rosyjskim XVI w.*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” 1999, 38, s. 67–80.

Patronimika tworzonego zarówno na bazie imion chrześcijańskich, jak i tradycyjnych, a ponadto dodatkowych środków identyfikacji osób, tzn. nazw wykonawców zawodów i nazw odmiejscowych, np.:

- OJCIEC: *Васюк Горшок* (APWR 1495–1501)
 SYN: *Филия Васильев сын Горшков* (APWR III 1495–1502)
- OJCIEC: *Дмитрия Васильевича сына Бобра* (APWR 1462–1472)
 SYN: *Иван Дмитриев сын Бобров* (APWR 1470–1500)
- OJCIEC: *Ондрей Кондак Савельев сын Губанин* (AMS I 1558–1559)
 SYN: *Семак Андреев сын Кондакова Губаниных* (AMS II 1574)

Ewolucja historycznych zestawień antroponimicznych przebiegała dwutorowo i polegała na:

– eliminacji wyrazów pospolitych z zestawień, tzn. przejściu od patronimików analitycznych (ze słowem *сын*), np.: *Иван Кирилов сын Панта* (КС I 1635), *Алексей Семенов сын Попов* (КС I 1636), *Петр Терентиев сын* (КС III 1679), do syntetycznych (bez słowa *сын*), np.: *Первой Родионов* (КС I 1635), *Логин Михайлов Ропотихин* (КС I 1635), *Дмитрей Стефанов Копыльцов* (КС I 1635);

– zamianie dopełniaczowej formy końcowego członu patronimicznego, np.: *Алексей Иванов Логинова* (КС I 1634), *Артемей Дмитриев сын Якимова* (КС I 1636), *Иван Семенов сын Ларионова* (КС III 1679), na zgodną z mianownikiem imienia osobowego formę mianownikową, np.: *Иван Иванов Соплин* (КС I 1633), *Петр Лукоянов Брилкин* (КС III 1678), *Осип Максимов Глотов* (КС III 1679).

W zjawisku elipsy wyrazów pospolitych z zestawień antroponimicznych upatruje się zazwyczaj przejścia od deskrypcji określonych do form syntetycznych, formalizacji tych deskrypcji. Zamiana niezgodnej z imieniem formy patronimikum (awonimikum) na formę z nim zgodną zdaje się świadczyć o stopniowym przekształcaniu się tych form w nazwy rodowe (dziedziczne?). Zatarciu ulegała przy tym funkcja relacyjna, natomiast na plan pierwszy wysuwała się funkcja denotatywna. Nazwy rodowe w formie mianownika ustaliły się w późniejszym okresie w funkcji nazwisk typu patronimicznego. Zdecydowana większość Rosjan nosi obecnie nazwiska o takiej konstrukcji.

Podkreślić jednak należy, że w swej istocie patronimikum było formą efermeryczną, której żywotność rozciągała się na jedno, a tylko w nielicznych wypadkach na więcej niż jedno pokolenie. Jej pierwszorzędnym zadaniem było bowiem przechowanie nazwy ojca w nazwie syna.

1.1.2. Istotny z punktu widzenia omawianych tutaj zagadnień aspekt funkcjonowania patronimików w antroponimii wschodniosłowiańskiej stanowiło **obejmowanie jedną nazwą odojcowską wszystkich dzieci**. Równoległe używanie przez dzieci jednego ojca, czyli swoista „rodzinnność”, mogło mieć istotne znaczenie dla utrwalania się patronimków w charakterze nazw rodowych, a w dalszej kolejności – ich przekształcania się w nazwiska. Nazwy odojcowskie w liczbie mnogiej spotyka się przy tym zarówno u przedstawicieli arystokracji, np.: *князь Ондрей да Василей княж Ивановы дети Слезкина Елетцкого* (TK 1550), *князь Михайло, да Ондрей княж Васильевы дети Мезецкого* (TK 1550), *Шемяка, да Иванец, да Семейка княж Юрьевы дети Гагарина* (TK 1550), *князь Ондрей да Семен да Иван княж Дмитриевы дети Дашкова* (TK 1550), jak i u reprezentantów chłopstwa, np.: *Аверкий да Савелей Федоровы дети* (КС III 1679), *Андрей да Иван, Алексей да Иван же Ивановы дети* (КС III 1680), *Филип да Андрей Епифановы дети* (КС III 1679), *Ивану, да Василью, да Федору Стефановым детем Ковшиевниковым* (КС III 1678).

1.1.3. Charakter nazw rodowych miały niewątpliwie **patronimika zakończone na -их / -ых** w formie dopełniacza liczby mnogiej, w dużej liczbie spotykane na ziemiach północno- i środkoworuskich, skąd przeniknęły na Syberię. W tekstach pisanych pojawiają się one od XVI stulecia, choć ich największą kumulację można zaobserwować w źródłach XVII-wiecznych.

Formy patronimiczne zakończone *-их / -ых* tworzą na bazie: imion chrześcijańskich, np.: *Оксен Семенов Игнатьевых* (КС III 1680), *у Прокопья Никифорова Афонасьевых* (КС III 1678), antroponimów odapelatywnych, np.: *Агапит Савин Третьяковых* (КС III 1680), *Федос Никифоров сын Мясных* (КС III 1679), etników i nazw odmiejscowych, np.: *Герасим Савельев Черемисиновых* (КС III 1680), *Андрей Петров Литовских* (КС III 1679), nazw wykonawców zawodów, funkcji społecznych, np.: *Никифор Юрьев Поповых* (КС III 1679), *у Аврама Евстратьева Протодьяконовых* (КС III 1678).

Formy zakończone na *-их / -ых* wyznaczają nie jednostkowy związek między nosicielem i jego ojcem (dziadem), lecz przynależność do rodu. Być może ich pojawienie się w języku rosyjskim w XVI-XVII wieku stanowi świadectwo zachodzenia w tym czasie na obszarze północnej Rosji samoistnego procesu nazwiskotwórczego. Niektóre spośród tego typu patronimików później zalegalizowano w funkcji nazwisk w sfertryfikowanej formie dopełniacza liczby mnogiej⁶.

⁶ Szerzej na ich temat zob. B. Hryniewicz-Adamskich, *W sprawie genezy nazwisk rosyjskich typu dopełniaczowego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2006, 51, s. 97–103.

Reasumując, język staroruski dysponował środkami tworzenia form patronimicznych. W dawnym systemie nazewniczym zarysowywała się ponadto tendencja do przekształcania się nazw odojcowskich w nazwy rodowe. Pierwsze dziedziczne nazwy rodzinne miały jednak zasadniczo inną strukturę.

1.2. Dziedziczność nazw odmiejscowych i odzawodowych

1.2.1. Czynnikiem ekstralingwistycznym sprzyjającym używaniu niektórych nazw rodzinnych przez przedstawicieli kolejnych generacji danego rodu była niewątpliwie **dziedziczność ziemi i innych dóbr materialnych w obrębie rodziny**. Do formacji takich należą nazwy odmiejscowe rosyjskich arystokratów. W rodach książąt dzielnicowych budowano je na bazie nazw księstw lub dóbr dziedzicznych, rzadziej przydomków członków linii danego rodu, np.: *князь Дмитрей Федорович **Бельской*** (TK 1550), *князь Петр Иванович **Шуйской*** (TK 1550), *князь Иван Иванович **Пронской*** (TK 1550), *князь Иван да князь Федор да князь Григорей княж Петровы дети **Звенигоротцкие*** (TK 1550), *князь Иван да князь Федор княж Ивановы дети **Каишины*** (TK 1550). Od XVII wieku również szlachta nietytularna przyjmowała nazwiska od nazw posiadanych dóbr ziemskich czy też nazw miejscowych.

Co ciekawe, nazwy o podobnej strukturze spotyka się także u chłopów. Dotyczy to głównie przedstawicieli ludności zamieszkującej tzw. ziemie czarne, tj. grunty chłopskie obłożone daninami i innymi powinnościami na rzecz państwa. Chłopi ci rozporządzali na ogół dość swobodnie swoimi udziałami, niekiedy mogli je sprzedawać i wymieniać na inne, a także przekazywać potomstwu. Komponentem nazw osobowych chłopów są: przymiotnikowe nazwy odmiejscowe (przymiotniki odrzeczownikowe), np.: *Власку **Заонежскому*** (AMS II 1575), *Истомка **Рагодовской*** (AMS II 1573), *Онкудин Петров сын **Хачельской*** (AMS I 1558), *Гаврилец Федоров сын Попова **Надпорожской*** (AMS I 1573), rzeczownikowe nazwy odmiejscowe (nazwy mieszkańców), np.: *вологжанин Семен **Белозер*** (КС I 1634), *Филип Алексеев сын **Белозерец*** (КС I 1633), *Марко **Верховаженин*** (КС I 1635), *Богдан **Мезенец*** (КС I 1634), *Иван Афтамонов **Мезенцов*** (КС III 1678), *Стефан Антонов **Муромец*** (КС I 1635), *Иван Семенов **Муромцов*** (КС III 1678), *у Стефана **Сурина*** (КС III 1678), nazwy osobowe równe nazwom miejscowym, np.: *Осип Стефанов сын **Москва*** (КС I 1635), *Ивану Лукьянову сыну **Пинеги*** (КС I 1636), *Иван Софонов **Тотьма*** (КС III 1679), odmiejscowe wyrażenia przyimkowe (występujące bezpośrednio po imieniu), np.: *Марко **из Варзуги реки*** (AMS I 1484–1502).

1.2.2. W kontekście przekazywania niektórych antropimów z pokolenia na pokolenie istotne wydaje się jeszcze zwrócenie uwagi na **dziedziczność zawodu w obrębie rodziny** na Rusi. Na ziemiach tych mogły zaistnieć warunki

do utrwalania się antroponimów motywowanych nazwą zajęcia wykonywanego przez przodków w roli nazw dziedzicznych. Tajniki niektórych rzemiosł ze względu na ich złożoność były najczęściej przekazywane młodszemu pokoleniu w obrębie rodzin, zob.: у кузнецов у Якова да у Кирила Никифоровых детей Путиловых (КС III 1678), Дружина Афонасьев сын **Войлочник** (КС I 1635) / Дружина Афонасьев сын **Войлочников** (КС I 1636), Федор Иванов **Гребенищик** (КС III 1680) / Федор Иванов **Гребенищиков** (КС III 1679), Козьма Иванов **Шапочник** (КС III 1678) / Козьму Иванова **Шапочникова** (КС III 1678), Устин Ефремов **Оконнишник** (КС III 1678) / Устин Ефремов **Оконничников** (КС I 1679). W wytwarzanie pewnych dóbr z oczywistych względów musiała być zaangażowana cała rodzina. Ważnym aspektem pozostawała też kwestia dziedziczenia warsztatu oraz narzędzi pracy.

2. Czynniki stabilizujące nazwiska Rosjan

Stabilizacja formalna i legalizacja dziedzicznych nazw rodowych następowała niejednocześnie w poszczególnych warstwach społeczeństwa rosyjskiego. Najwcześniej okrzyły nazwiska arystokracji, nieco później kupiectwa. Jako ostatni nazwiska uzyskali mieszczenie i chłopci.

2.1. Od końca XV wieku trwał proces tworzenia scentralizowanego państwa rosyjskiego. W czasie czterdziestoletniego z górą panowania Iwanowi III (1462–1505) udało się bowiem na drodze podporządkowywania kolejnych księstw dzielnicowych przekształcić księstwo moskiewskie, którym pierwotnie władał, w największe państwo w Europie o w miarę stabilnym aparacie polityczno-administracyjnym⁷. Pojawienie się na służbie u wielkiego księcia moskiewskiego ksiąząt dzielnicowych wywołało konieczność określenia ich miejsca na dworze zgodnie z genealogią rodową i aktualną pozycją społeczną. Doprowadziło to do wytworzenia się tzw. miastniczestwa, czyli systemu obsadzania urzędów przez określone osoby według kryteriów pochodzeniowych

⁷ Większość ziem znalazła się w składzie państwa moskiewskiego bez konieczności toczenia długotrwałych wojen. W 1463 roku do Moskwy przyłączone zostało księstwo jarosławskie. W 1474 roku Iwan III uzyskał drogą kupna księstwo rostowskie. Opór stawiała mu republika Nowogrodu, licząc na pomoc króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiełłończyka, która jednak nie nadeszła. Poważne ograniczenie samodzielności Nowogrodu nastąpiło w 1471 roku po porażce z Moskwą w bitwie nad Szelonią. Olbrzymie terytoria nowogrodzkie znalazły się ostatecznie w posiadaniu Iwana III w 1478 roku. W 1485 roku miało miejsce przyłączenie Tweru, natomiast w roku 1503 Litwa utraciła na rzecz Moskwy Czernihowszczyznę i Siewierszczyznę. Tę ostatnią datę uznaje się zazwyczaj za początek istnienia państwa rosyjskiego. Szeroko o tym zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, wyd. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 82–87.

(od Rurykowiczów, od Giedyminowiczów, od chanów tatarskich, od stopnia pokrewieństwa z książętami moskiewskimi itd.) i osobistych zasług⁸. Choć zasady te stosowano w praktyce już pod koniec XV wieku, przy nadawaniu urzędów niejednokrotnie wynikały spory o miestniczeństwo, a kryteria pochodzeniowe w wielu przypadkach były kwestionowane jako trudno sprawdzalne.

Dokumenty, które ostatecznie ustalały przyjęty na moskiewskim dworze wielkksiążęcym porządek starszeństwa poszczególnych rodów, spisano w połowie kolejnego stulecia. Były to *Тысячная книга* (1550) oraz *Дворовая тетрадь* (lata pięćdziesiąte XVI wieku)⁹. Pierwszy z nich stanowił spis tysiąca najznamienitszych przedstawicieli rodów książęcych („лутчих слуг”), wybranych przez Iwana Groźnego do stałej służby. Na dodatek do posiadanych przez nich majątków otrzymali oni od wielkiego księcia dobra ziemskie w promieniu 60-70 wiorst od Moskwy. W zamian zobowiązani byli trwać w stałej gotowości do wypełniania jego rozkazów („быти готовым в посылки”). Rody wymienione w rejestrze *Тысячная книга* tworzyły najwyższą warstwę społeczną w scentralizowanym państwie rosyjskim¹⁰. *Дворовая тетрадь* zawiera z kolei spis osób pełniących istotne funkcje na dworze Iwana Groźnego w latach pięćdziesiątych XVI stulecia. Wspomniane dokumenty stanowiły pierwsze oficjalne wykazy przedstawicieli rodów książęcych utrwalające noszone przez nich nazwy osobowe, w tym nazwiska.

Ich zestawienie poprzedziły zapisy genealogiczne związane z kwestiami zarządzania dobrami rodowymi (ros. *вотчина*). Normy wykupu ziemi w ramach poszczególnych rodów zaczęły się stabilizować w XV stuleciu¹¹. Określenie kręgu osób spokrewnionych ze sobą umożliwiało wskazanie powołanych do bezpośredniego dziedziczenia ziemi lub do jej ewentualnego wykupu od spadkobierców. Zasady wykupu posiadłości dziedzicznych¹² uformowały się ostatecznie w XVI wieku i zostały skodyfikowane w dokumencie *Судебник* z 1550

⁸ Miestniczeństwo zostało zlikwidowane w 1682 roku.

⁹ *Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-х годов XVI в.*, ред. А.А. Зимин, Москва–Ленинград 1950.

¹⁰ Rozważaniom na temat odapelatywnych nazw osobowych zaświadczonych w zabytku *Тысячная книга 1550 г.* i ich miejsca w ówczesnym systemie antroponimicznym poświęcono artykuł: В.Б. Кобрин, *Генеалогия и антропонимика (по русским материалам XV–XVI вв.)*, w: *История и генеалогия. С.Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогических исследований*, ред. Н.И. Павленко, Москва 1977, s. 80–115.

¹¹ Szerzej o tym zob. М.Е. Бычкова, *Родословные книги XVI–XVII вв. как исторический источник*, Москва 1975, s. 126.

¹² Zasadniczym założeniem polityki scentralizowanego państwa było ograniczenie liczby dóbr rodowych i kościelnych (własność bezwarunkowa i dziedziczna) (ros. *вотчина*) na rzecz nadziałów ziemskich (własność warunkowa i dożywotnia) (ros. *поместье*).

roku¹³. Zezwalały one na polubowne odkupienie dziedzicznych dóbr rodowych na preferencyjnych warunkach przez określony krąg krewnych (siostry, braci, ciotecznych i stryjecznych braci i siostry) w ciągu czterdziestu lat od chwili sprzedaży lub zastawienia tych dóbr. Jak widać, stosowanie takich norm prawnych wymagało precyzyjnej wiedzy genealogicznej.

2.2. Kolejną w hierarchii ważności warstwę społeczeństwa rosyjskiego stanowili kupcy. Od początków istnienia kupiectwo cechowało znaczne zróżnicowanie wewnętrzne. Elitarną grupę tworzyli kupcy prowadzący handel z zagranicą, zwani gośćmi (ros. *гостю*). Wzmiankowani są oni już w ruskobizantyjskich traktatach handlowych z X wieku. Do końca XVII stulecia ogólną tendencją był systematyczny wzrost liczby gości. W pierwszym piętnastolecu kolejnego wieku ich liczba uległa zdecydowanej redukcji. Jak już wspomiano, zasadniczy przywilej gości stanowił monopol na handel z zagranicą. Wypełniali oni przy tym nierzadko funkcje dyplomatyczne, urzędnicze (pobór podatków) i wojskowe. Co istotne z punktu widzenia omawianych tutaj zagadnień, goście jako jedyni przedstawiciele kupiectwa byli uprawnieni do nabywania i dziedziczenia gruntów. Drugą pod względem znaczenia podgrupę stanowili kupcy tzw. sotni kupieckiej (ros. *гостинная сотня*). W odróżnieniu od gości nie mogli oni uczestniczyć w handlu zagranicznym. Co w tym miejscu szczególnie ważne, nie przysługiwało im ponadto prawo posiadania dziedzicznych dóbr ziemskich¹⁴.

Na przestrzeni XVIII wieku postępowało ubożenie kupiectwa rosyjskiego. Proces ów był w dużej mierze efektem wewnętrznej polityki Piotra I, w szczególności objęcia monopolem państwowym m.in. takich gałęzi gospodarki, jak handel futrami (1697) czy sprzedaż soli (1705). Na pogorszenie sytuacji kupców wpłynęła także strategia fiskalna państwa w okresie wojny północnej ze Szwedami (1700–1721), polegająca na wzroście obciążeń podatkowych, wprowadzeniu nowych cel i licznych opłat urzędowych. Ostateczna likwidacja z mocy prawa instytucji gościa i sotni kupieckiej jako korporacji szczególnie uprzywilejowanych handlowców dokonała się w 1728 roku, ale radykalne zmiany statusu kupiectwa nastąpiły już w latach 1720–1721 wraz z wprowadzoną wówczas reformą miejską. Zakładała ona dokonanie podziału mieszkańców miast na „regularnych” i „podłych”, odpowiadającego zróżnicowaniu

¹³ Kwestie te szczegółowo reguluje artykuł nr 85 *А в вотчинах суд* tego kodeksu – zob. *Памятники русского права*, t. 4, *Памятники права периода укрепления русского централизованного государства*, red. Л.В. Черепнин, Москва 1956, s. 256–257.

¹⁴ Zapisy Konstytucji Soborowej z 1649 roku poświęcone karom za pohańbienie oddają skalę uprzywilejowania gości. Za zniewagę gościowi należało się od 50 do 100 rubli odszkodowania, przedstawicielowi sotni kupieckiej – od 10 do 20 rubli, a chłopu z tzw. czarnej slobody – od 5 do 7 rubli. Szerzej na ten temat zob. А.И. Аксенов, *Генеалогия московского купечества XVIII в. Из истории формирования русской буржуазии*, Москва 1988, s. 35–36.

majątkowemu i zawodowemu. Regularnych rozdzielono dodatkowo na dwie gildie, do pierwszej zaliczając bogatych kupców¹⁵, właścicieli manufaktur, lekarzy, aptekarzy i innych przedstawicieli wolnych zawodów, do drugiej – rzemieślników i mniej majątnych handlowców. Tylko regularni mogli brać udział w wyborach członków magistratu, podli (robotnicy najemni, osoby bez określonego zawodu itp.) nie mieli tych praw. Dodatkowo w 1724 roku z inicjatywy Piotra I ustanowiono w Rosji podatek pogłówny. Jego ściąganie wymagało lustracji i prowadzenia spisów obywateli zobowiązanych do świadczeń na rzecz skarbu państwa. W księgach ewidencyjnych (ros. *ревизские сказки*) uwzględniano imię, patronimikum i ewentualnie nazwisko właściciela domostwa, jego wiek, imiona członków rodziny, stopień pokrewieństwa z gospodarzem. Prowadzenie tego typu dokumentów niewątpliwie sprzyjało utrwalaniu wiedzy o przodkach i stabilizacji nazw rodzinnych. Dawne księgi podatkowe są obecnie nieocenionym źródłem materiału do badań genealogicznych.

Nieznaczna poprawa sytuacji kupiectwa nastąpiła dopiero pod koniec XVIII stulecia. W 1775 roku Katarzyna II zwolniła kupców z pogłównego, wprowadzając dla nich podatek w wysokości 1% rocznie od zgłoszonego kapitału. W roku 1785 z jej inicjatywy ustanowiono ponadto Przywilej dla miast (ros. *Жалованная грамота городам*)¹⁶. Z punktu widzenia utwierdzenia się pozycji rodów kupieckich najistotniejszym jego zapisem było wprowadzenie kategorii tzw. sławnych obywateli (ros. *именитые граждане*), a tym samym stworzenie podwalin do wyodrębnienia się nowej elity miejskiej¹⁷. Wspomniany dokument

¹⁵ Opierając się na danych z księgi dochodów podlegających opodatkowaniu za 1748 rok, można stwierdzić, że w tym okresie do pierwszej gildii w Moskwie należały 382 rodziny. W kolejnych latach liczba ta malała – w 1766 roku wynosiła 235 rodzin. Dalsze ograniczenie liczby moskiewskich rodów kupieckich pierwszej gildii do 110 nastąpiło w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XVIII stulecia. Z kupcami drugiej gildii dzielili kupcy gildii pierwszej prawo do prowadzenia krajowego handlu hurtowego i detalicznego oraz zakładania fabryk, a także zwolnienie z obowiązku służby państwowej. Przywilej handlu z zagranicą przysługiwał wyłącznie członkom pierwszej gildii, którzy też jako jedyni mogli dysponować flotą morską. Kupcom drugiej gildii prawo zezwalało tylko na posiadanie statków rzecznych. Szeroko o tym А.И. Аксенов, op.cit., s. 59–60. Zob. także Ю.Р. Клокман, *Социально-экономическая история русского города. Вторая половина XVIII века*, Москва 1967, s. 117.

¹⁶ Kupiectwo wiązało z tym aktem znaczne nadzieje. Ogłoszony bowiem jeszcze w 1775 roku dokument Plan przywilejów i obowiązków kupiectwa i mieszczaństwa (ros. План о выгодах и должностях купечества и мещанства) zakładał m.in. dopuszczenie w przyszłości jego reprezentantów do najwyższych urzędów państwowych, zezwolenie na noszenie szpady itp. Oczekiwanie te okazały się jednak płonne. Kupcy nie uzyskali wspomnianych uprawnień. Kupiectwu pierwszej gildii przyznano jedynie przywilej poruszania się po mieście karetą zaprzęzoną w parę koni, podczas gdy kupcy drugiej gildii mogli korzystać wyłącznie z otwartej kolasy – А.И. Аксенов, op.cit., s. 60.

¹⁷ Ю.Р. Клокман, op.cit., s. 117; А.И. Аксенов, op.cit., s. 96.

wskazywał siedem kategorii obywateli, którzy mogli używać tego zaszczytnego miana, wśród nich fabrykantów i kupców o zadeklarowanym majątku powyżej 50 tysięcy rubli. Podkreślić należy, iż majątkiem powyżej 50 tysięcy rubli dysponowali w owym czasie tylko najbogatsi handlowcy. Wprowadzenie instytucji sławnych obywateli miało dla nich niemałe znaczenie, gdyż otwierało drogę do awansu społecznego. Grupie tej przyznano bowiem przywilej przejścia do warstwy szlacheckiej w trzecim pokoleniu. Oznaczało to, że po ukończeniu trzydziestego roku życia sławny obywatel, którego dziad i ojciec byli sławnymi obywatelami, cieszącymi się nieposzlakowaną reputacją, mógł wnioskować o nadanie szlachectwa¹⁸. Przepisy te wymagały prowadzenia ksiąg genealogicznych dokumentujących stopień pokrewieństwa, przyczyniając się jednocześnie do stabilizowania i utrwalania używanych przez kupców nazwisk.

2.3. Reformę chłopską przeprowadzono w Rosji w 1861 roku. W jej wyniku nadano chłopom wolność osobistą. Mocy prawnej nabierały umowy zawierane przez nich samodzielnie oraz zobowiązania zaciągane wobec państwa i osób prywatnych. Chłopi użytkujący przed reformą określone grunty otrzymywali od obszarników nadziały do wykupu¹⁹. Reforma ta wymogła niewątpliwie w jakiejś mierze nadanie chłopom nazwisk, choć w carskiej Rosji nie wydano odrębnego aktu prawnego regulującego tę kwestię. Tym niemniej konieczność ujednoczenia zasad nominacji wszystkich obywateli państwa była wyraźnie odczuwalna. Świadczyć o tym może poniższy fragment dekretu Senatu z 6 września 1888 roku:

Przepisy nie zawierają bezpośrednich wytycznych dotyczących trybu nadawania nazwisk osobom, które ich nie posiadają. Jako że osoba zrodzona z legalnego związku małżeńskiego używa nazwiska ojca wraz z pozostałymi prawami obywatelskimi, to przypadki nieposiadania nazwiska są przewidziane prawem tylko w stosunku do osób z nieprawego łoża. Tymczasem, jak pokazuje praktyka, i pośród osób zrodzonych z legalnych związków małżeńskich spotyka się wiele nieposiadających nazwisk, to znaczy noszących tak zwane nazwiska od określenia odojcowskiego, co wywołuje istotne nieporozumienia, a nawet nadużycia [...]. Mianowanie za pomocą określonego nazwiska stanowi nie tylko prawo, ale i obowiązek pełnoprawnej osoby, a oznaczenie nazwiska na niektórych dokumentach jest wymagane z mocy prawa²⁰.

¹⁸ А.И. Аксенов, *op.cit.*, s. 96–97.

¹⁹ Zobowiązania chłopskie na rzecz obszarników uległy całkowitej likwidacji dopiero w 1881 roku.

²⁰ *Собрание узаконений*, 1888, nr 87, s. 799. Cytat za: В.А. Никонов, *Имя и общество*, Москва 1974, s. 173, tłum. na język polski B. Hrynkiewicz-Adamskich.

Zmiany w zakresie postulowanym w dekreście nastąpiły jednak nieprędko. Formularz ankiety pierwszego powszechnego spisu ludności, przeprowadzonego 28 stycznia 1897 roku na drodze bezpośredniego wywiadu, nie uwzględniał informacji o nazwisku respondenta²¹. W razie konieczności chłopu przypisywano nazwisko utworzone od używanego przezeń w kontaktach sąsiedzkich przezwiska, ewentualnie przekształcano w nazwisko patronimikum lub awonimikum. Nierzadko też wszystkim wyzwolonym chłopom w danej miejscowości nadawano nazwisko feudała, do którego pierwotnie przynależeli²². Nazwiska rodzin chłopskich były początkowo niestabilne.

Ostateczna kodyfikacja nazwisk Rosjan rozpoczęła się w 1932 roku, kiedy to uchwalono przepisy o ustanowieniu jednolitego systemu paszportowego w ZSRR i obowiązkowej rejestracji paszportów. Proces wydawania dowodów tożsamości rozciągnął się przy tym w czasie i dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych legitymowali się nimi wszyscy obywatele. Tym samym oficjalnie utrwalono noszone przez nich nazwiska.

Podsumowanie

Legalizacja nazwisk reprezentantów poszczególnych warstw społecznych postępowała wraz z uzyskiwaniem przez nich pełni praw obywatelskich i rozwojem struktur administracyjnych państwa rosyjskiego. Jak się wydaje, kluczowym czynnikiem warunkującym używanie określonych nazw rodowych przez przedstawicieli kolejnych generacji była dziedziczność ziemi i innych dóbr materialnych w obrębie rodziny. Tym samym w naturalny sposób mogły wyewoluować odmiejscowe nazwiska arystokratów rosyjskich i nazwiska odzawodowe rzemieślników. Tworzenie większości nazwisk mieszczańskich i chłopskich było procedurą sztuczną, choć naturalnie uwzględniającą istniejące preferencje i tendencję nazewniczą do używania nazw patronimicznych i wykorzystywania ich w charakterze „rodzinnych”.

²¹ W zamiśle organizatorów spis powszechny miał dostarczyć następujących informacji o każdym z obywateli zamieszkujących na terytorium państwa rosyjskiego: 1) imię, 2) stan cywilny, 3) stosunek do głowy gospodarstwa, 4) płeć, 5) wiek, 6) pochodzenie społeczne, 7) wyznanie, 8) miejsce urodzenia, 9) miejsce przypisania, 10) miejsce stałego zamieszkania, 11) język ojczysty, 12) piśmienność, 13) zajęcie, 14) niedostatki fizyczne. Ostatecznie listę poszerzono o pytanie o stosunek do służby wojskowej. Pytanie nr 12 rozbito na dwa – czy umie czytać i gdzie się kształcił. Pytanie nr 13 rozdzielono na dwa: o zajęcie główne i o zajęcie dodatkowe.

²² Szerzej o tym zob. В.А. Никонов, *Имя и общество...*, s. 172.

Zastosowane skróty

AMS – *Акты социально-экономической истории Севера России конца XV–XVI века. Акты Соловецкого монастыря 1479–1571 гг.*, ред. И.З. Либерзон, Ленинград 1988; *Акты социально-экономической истории Севера России конца XV–XVI века. Акты Соловецкого монастыря 1572–1584 гг.*, ред. И.З. Либерзон, Ленинград 1990.

APWR – *Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси XIV – начала XVI века*, т. I–III, ред. Б.Д. Греков, С.Б. Веселовский, Л.В. Черепнин, И.А. Голубцов, Москва 1952–1964.

КС – *Таможенные книги Московского государства XVII в. Северный речной путь: Устюг Великий, Сольвычегодск, Тотьма*, т. I–III, ред. А.И. Яковлев, Москва–Ленинград 1950–1951.

ТК – *Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-х годов XVI в.*, ред. А.А. Зимин, Москва–Ленинград 1950.

Bożena Hryniewicz-Adamskich

On the determining factors of Russian surnames occurrence and stabilization

The aim of this article is to point to the factors that started the process of family names formation in the Eastern Slavonic area. It also discusses extralinguistic reasons for fixing them as permanent surnames.

The official usage of surnames by the representants of different social groups in Russia proceeded as they were receiving full civic rights. It was also connected with the development of administrative structure of the Russian State.

The key factor conditioning the usage of family names by the representants of the future generations was the inheritance of grounds and other material goods within a family. It seems that two types of Russian surnames could evaluate spontaneously: 1. the family names of Russian aristocrats motivated by toponyms, and 2. the family names of craftsmen derived from names of professions and occupations. The creation of the majority of Russian townspeople's and peasants' surnames was a conscious and controlled process. However, it took into account the trends in forming patronymics and their tendency to become the family names.

KEYWORDS: Russian surnames, historical anthroponymy, patronymics, family names.

dr hab. Bożena Hrynkiewicz-Adamskich – Zakład Języka Rosyjskiego, Instytut Filologii Rosyjskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; zainteresowania badawcze: językoznawstwo ogólne, onomastyka słowiańska.